

Sajátos melléknévképzés Heltai Gáspár bibliafordításában

GYALMOS JÁNOS a *-beli* névszóképzőről írt monográfiájában (MNyTK. 88.) a *-beli* képzőhalmaz két esetét említi. A 'vkihez, vmihez tartozó' jelentésű latin *-ensis* képzőhöz hozzátapad a vele szinonim jelentésű magyar képző: JókK. 102: *Catanienfibely frater*; Komj: SzPál 356: *Thessalonicensesbely* egyháznak (i. h. 12) stb. De az ugyancsak a valamihez tartozást jelentő magyar *-i* képzős származékokhoz is hozzájárul az azonos funkciójú *-beli*: TelK. 186: a *galileaybelinec* tanítani; ÉrdyK. 182: *Angliay bely* kyrálnak (i. h. 76). Van azonban a *-beli* képző halmaz szerepének még egy változata is.

A XVI. századi ótestamentumi magyar szövegekben sűrűn találkozunk *-ita* végződésű 'vmely föld, város népe; vmely személyhez, nemzetséghez stb. tartozó' jelentésű szavakkal. A görög *-ίτης* képzőjű, illetőleg a többes számban *-ιται* végű kifejezések *-ites*, *-ae*, illetőleg *-itae*, *-arum* végződéssel kerültek át a latinba. A Vulgata azonban a Septuagintában előforduló nevek *-ites* végződése mellett gyakrabban használja az első névragozáshoz tartozó szavak alanyesetének *-a* végű alakját: *Λευίτης* > *Levites* (Jud. 19,1) ~ *Levita* (Exod. 38, 21); *Ισραηλίτης* > *Israelites* (Num. 25, 8) ~ *Israelita* (Lev. 24, 10) stb. (Vö. FORCELLINI: Totius Latinitatis Lexikon [Onomasticon] 9: 599). Analógiás hatásra a magyar nyelvérzék még a többes számú névnevek ragozott eseteiből is az *-a* tövű főnevek egyes nominativusi *-ita* végződését következteti ki. Például: *Ἐλαμίται* > *Aelamitae -arum* 'Elam népe' (ALFRED SCHMOLLER: Handkonkordanz⁹ 158) mint *elamita* helyezkedik el az *edomita*, *gersonita*, *moabita*, *rubenita* stb. nemzetségnevek sorában.

A kódexek bibliaszövegeiben lassan hódít az *-ita* végződésű kifejezés. Ruth könyvében a *moabíták* szó még így fordul elő: *Moabitidiakat* (BécsiK. 1), és az *izraelíták* első előfordulása (TESz. 2: 254) sem magában Abdias (Obadja) próféta szövegében tűnik fel (BécsiK. 234), hanem a bibliától független prólogusban (ÚjNyttár. 1: 180). De a XVI. század korai nyomtatott újtestamentumi fordításaiban is idegenkedést tapasztalni. PESTI GÁBOR jól példázza a tételt: 1536: a *similiter & Levita* (Luc. 10, 32) kifejezést így ülteti át magyarra: *egy fel papjys* (NTest. 142a), a *sacerdotes & Levites* (Joan. 1, 9) szókapcsolatból sem veszi át a *levitá-t*, hanem ekképp fordítja: *papokat ees fel papokat* (i. h. 183b); de még az *izraelitá-t* sem használja. Ez a szövegrész: *ecce vere Israelita* (Joan. 1, 47) így hangzik nála: *Ihon Israelnek igaz fja*" (NTest. 185a).

Rövidesen megváltozik a helyzet. A SYLVESTER JÁNOS fordításából idézendő szövegrészlet egyértékű mondatelemei arra utalnak, hogy ez idő tájt már az *-ita* és a *-beli* funkciója a tudatban azonosult: 1541: A tüzes nyelvek szavát hallani, „mindenikünk az ű tulaydon űeluin Partiabeliek es Media-

beliek es *Elamíták*'' (ÚTest. 163b). Mózes könyveinek magyar fordításával a kérdés továbblep. 1551-ben jelenik meg Mózes öt könyve HELTAI GÁSPÁR szerkesztésében. Itt már az általánosan használt *-ita* végű szavak mellett feltűnnek a latintól függetlenül alkotott nemzetségnevek is.

Az analógia és az elvonás jelenségének határterületén mozgunk, amikor arra gondolunk, hogy a bibliafordítók nem az *-ita* végződésnek analógiás hatására képezik magyarul a latinban ismeretlen *-ita* végű szavakat, hanem mintegy kikövetkeztetik az idegen szavakhoz járuló *-ita* ~ *-beli* képzőt. Így amikor a Vulgata csak a *Gessuri* és *Machati* (Deut. 3, 14) törzsnevet ismeri (Sacrorum Bibliorum Vulgatae editionis Concordantiae Hugonis Cardinalis ordinis Praedicatorum. Venetii 1754. 376, 535), GYULAI ISTVÁN prédikátor, a Pentateuchus fordítója e jelentéktelen bibliai neveket is *-ita* végződéssel látja el: 1551: a „*Geffurítáknac* és *Machitítáknac* határaig'' (Az Bibliának első része LII3a). Hasonlóan jár el HELTAI is a biblia második részének fordítása közben. A Vulgatában előforduló *Giblii* névből (Jos. 13, 5) megalkotja a magyar származékszót: 1565: „à *Giblitáknac* földé'' (Bibliának második része D2a). A latin nyelvű biblia nem ismeri a *Benjámín* személynévhez kapcsolódó nemzetségnevet, HELTAI viszont *-ita* végű kifejezést képez belőle (Jud. 20, 17): 1565: „Az Izraelbeli férfiac kedig Izamlalua (à *Beniaminitáktól* meg valua) negy fiaz ezeren valanac'' (Bibl. második r. M7a).

HELTAI az azonos szemantikai rendeltetésű *-ita* és *-beli* elemet egyidejűleg is használja. A képzőhalmazban tudatosan jár el. Szóhasználatának e magatartásbeli jellegét támogatja az a tény, hogy olyan bibliai nevekhez is kapcsolja a *-beli* képzőt, amelyeknek *-ita* végű alakját maga teremtette meg. A Vulgata nem tud a héber *Eskolon* és *Ekron* tartománynevek (Jos. 13, 3) ilyenmű képződményéről. HELTAI fordításában viszont képzőhalmazt szemléltető alakzatban lépnek elének e szavak: 1565: „à Canaanac földé: a Philifteufoknac ótt hertzegfégi, tudni illic, à | Gasabeli, Afotusbeli, *Afalconitabeli*, Gatbéli, *Ackaronitabeli*, az Aueusbéliuel'' (Bibl. második r. D1b–D2a). Érdekes HELTAI képzőhalmazának az a formája, amikor egyazon mondatban fordul elő az egyszer képzett szó a halmazott változattal. Az 'Ephraim fiai, Ephraim nemzetségéhez tartozó férfiak' jelentésű *-ita* végű szót közvetlenül követi a kétszer képzett melléknévi alak: 1565: „az *Ephraimitác* közzül | mondanac, Had kellyec által: Felelénc neki a Galaadbéli [férfiak] *Ephraimitabeli* közzül való vagyé?'' (K6a–K6b).

A XVI. század közepén tehát a nyelvérzék már képzőmorfémának érzékeli az *-ita* végződést, és a *-beli* szinonim toldalékának fogja fel. Erre egy SZÉKELY ISTVÁN-idézet is felhívja a figyelmet. A mondat megfogalmazása szinte ellenőrizhetővé teszi, hogy az író az *-ita* toldalékot képzőként alkalmazza: 1559: „ELAMBOL tamadanac a perfac kiket maskepen hiuunc *Elamitáknac*'' (Chronica 5b). Az *-ita* végződésből azonban nem lett magyar képző, mint ahogy termékeny képzővé lett az *-ista* (GYALMOS JÁNOS, Latin eredetű képzőink. MNyTK. 31: 3–14). Az elvonás folyamata megmerevedett az idegen eredetű szavak területén.

Spezifische Adjektivbildung in der Bibelübersetzung des Gáspár Heltai

Der Verfasser weist aufgrund einer vergleichenden Untersuchung der aus dem 16. Jahrhundert stammenden ungarischen Bibelübersetzungen ein Suffix fremden Ursprungs im Ungarischen nach, das die ungarische historische Wortbildungslehre bisher nicht registriert hat. Dieses Suffix ist *-ita*, das die Bibelübersetzer Stammesbezeichnungen wie *elamita*, *moabita* usw. entnahmen. Der Ursprung des Suffixes ist im Griechischen zu suchen, doch gelangte es in latinisierter Form nach Ungarn.

JENÓ ZSOLDOS